

بسم الله الرحمن الرحيم

ساختار و نظام اقتصادی صدر اسلام

مؤلف:

ابراهيم يعقوبی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تبریز

مجلس شورای اسلامی
جمهوری اسلامی ایران

تیراژ: ۱۳۹۰

سرشناسه: یعقوبی، ابراهیمی، ۱۳۲۹-
عنوان و نام پدیدآور: ساختار و نظام اقتصادی صدر اسلام / مولف ابراهیم یعقوبی.
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۳۱۸ ص.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۱۳۸۸-۴

قیمت: ۸۵۰۰ تومان

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: اسلام و اقتصاد.

موضوع: عربستان -- اوضاع اقتصادی -- قرن ۱ ق.

موضوع: عربستان -- اوضاع اقتصادی -- پیش از اسلام.

شناسه افزوده: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ی۷۲/۲۳۰/۲ BP

رده‌بندی دیویی: ۳۹۷/۴۸۳۳

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۲۷۰۵۶۲۴

ساختار و نظام اقتصادی صدر اسلام

مؤلف: ابراهیم یعقوبی

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران جنوب

رئیس انتشارات: فرشته حاجی‌زاده

ویراستار: زهره محمدطاهری

طراح جلد: پویا آتشین‌مهر

حروف‌چینی و صفحه‌آرایی: شرکت حروف‌چینی همراهان واژه

چاپ اول: ۱۳۹۰

تیراژ: ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ دانشگاه آزاد اسلامی

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۱۳۸۸-۴ ISBN: 978-964-10-1388-4

قیمت: ۸۵۰۰ تومان

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

بسم الله الرحمن الرحيم

"ن و القلم و ما یسطرون"

سخن ناشر

بی‌تردید تعالی عظمی و فرهنگ‌ی کشور، بازتاب میزان تفکری است که فرهیختگان در مقام عمل به منصفه ظهور می‌رسانند. در این بین مهم‌تر و حساس‌تر از همه، رسالت عالمان و علم‌جویان است. این رسالت، همان‌گونه که در جهت پرورش استعدادهای فردی، با قوت و مضامین انجام می‌گیرد، برای پیشبرد اهداف اجتماعی و تعالی فرهنگی، با کتابت و مباحثه نیز محقق می‌شود.

از این رو، یکی از مسئولیت‌های مهم مراکز فرهنگی در کنار تعلیم و تربیت، نشر آثار علمی است. معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران جنوب، برای ارتقای سطح علمی دانشجویان و تنویر افکار دانش‌پژوهان، به چاپ کتاب *مخطوطات نظام اقتصادی صدر اسلام* کرده است؛ با این امید که با استمرار فعالیت‌های نشریاتی، بتواند گامی در راه رشد و بالندگی فرهنگی بردارد.

در این کتاب سعی شده است نظام اقتصادی صدر اسلام مطابق سرفصل‌های دانشگاه با زبانی ساده به رشته تحریر درآید. کتاب حاضر برای کلیه دانشجویان رشته‌های اقتصاد، بانکداری و رشته‌های وابسته مناسب است.

پیش از هر چیز، شایسته است از عنايات ریاست محترم دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران جنوب، استادان رجمند و نیز از دست‌اندرکاران ویرایش، حروفچینی و چاپ کتاب، تقدیر و تشکر به عمل آید. از صاحب‌بظران گرامی خواهشمند است با ارائه پیشنهادی خود، در جهت اصلاح نواقص احتمالی این کتاب و تهیه مطالب مناسب متون درسی دانشگاهی، انتشارات این واحد را ملایم کنند. امید است این اثر علمی مورد استفاده استادان و دانش‌پژوهان قرار گیرد.

و من لله نوافی و عیه نکلان

دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران جنوب

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۱۹	بخش اول: مفاهیم اقتصادی
۱۹	فلسفه اقتصاد اسلامی
۲۱	مکتب اقتصادی
۲۳	تفاوت اساسی مکتب اقتصادی اسلام با سایر مکاتب
۲۳	شیوه شناخت و تدبیر امور اقتصادی
۲۸	واژه اقتصاد
۲۹	معیار اسلامی بودن اقتصاد
۳۰	الگوهای مطلوب
۳۲	مقصود از الگو در نظام اقتصادی
۳۲	نهادهای اقتصاد
۳۳	ساز و کار اقتصادی
۳۳	محدوده دانش اقتصاد
۳۵	حوزه نظام اقتصادی
۳۶	نظام اقتصادی و دوش بررسی آن
۳۷	مفهوم نظام اقتصادی
۳۹	اجزای نظام اقتصادی
۴۰	دو نگرش نسبت به نظام اقتصادی
۴۱	اهداف نظام اقتصادی
۴۱	مبانی مکتبی نظام اقتصادی
۴۲	مال
۴۳	مالیت و ارزش
۴۴	جایگاه مال در اقتصاد
۴۵	مال از دیدگاه قرآن کریم
۴۷	نسبی بودن ارزش و فایده
۴۷	عمومیت ارزش مصرفی
۴۷	انواع مال
۴۹	علل غنی و افتری
۴۹	مالکیت
۵۰	آزادی اقتصادی در کادر محدود
۵۱	آزادی اقتصادی
۵۲	آزادی اقتصادی از نظر اسلام
۵۳	رقابت سالم اقتصادی
۵۳	آثار رقابت
۵۴	رقابت از دیدگاه اسلام

۵۴	تعاون
۵۵	کمیابی منابع و نیازهای بشر
۵۵	انسان اقتصادی
۵۸	تعاون و رقابت سالم
۶۰	مبانی فلسفی نظام اقتصادی
۶۱	احکام و حقوق اقتصادی
۶۱	علم اقتصاد
۶۲	ارتباط علم و احکام و نظام اقتصادی
۶۳	تعریف نظام اقتصادی
۶۵	نظام اقتصادی اسلام
۶۵	تفاوت الگوهای رفتاری و الگوهای روابط
۶۷	بفش دوم: مبنای بینشی نظام اقتصادی اسلام
۶۷	مبانی فلسفی
۷۹	سنت‌های الهی حاکم بر جوامع
۸۱	بفش سوم: اوضاع طبیعی و سیاسی جزیره العرب پیش از ظهور اسلام
۸۲	وضعیت اقتصادی و فرهنگی جزیره العرب پیش از اسلام
۸۳	جغرافیای اقتصادی جزیره العرب
۸۶	تأثیر شرایط اقتصادی در ساختار سیاسی- اجتماعی عربستان
۸۷	نظام سیاسی تابعی از وضعیت اقتصادی
۸۷	فرهنگ و آداب و رسوم
۸۹	دوران جاهلیت
۹۱	وضع مذهب و عادات و رسوم مردم عربستان قبل از اسلام
۹۱	تقدیس حرم و ماه‌های حرام و آثار اقتصادی آن
۹۲	و آداب‌النات (زننده به‌گور کردن دختران)
۹۲	احناف
۹۳	نقش دودمان پیامبر(ص) در وضعیت سیاسی- اقتصادی دوران جاهلیت
۹۳	عبدالمطلب و نقش طرح‌ها و لوایحش
۹۳	عبدالمطلب و سنت‌های یادگاری او
۹۴	سنت‌های عبدالمطلب
۹۶	حیات اقتصادی عربستان جنوبی (يمن)
۹۶	مالکیت زمین
۹۸	انواع مالیات‌ها
۹۸	مخلاف‌ها
۹۹	تجارت در عربستان جنوبی
۹۹	حیات اقتصادی عربستان شمالی (حجاز)
۱۰۰	حجاز در آستانه ظهور اسلام
۱۰۰	وضعیت سیاسی- اقتصادی مکه هنگام بعثت
۱۰۱	موقعیت اقتصادی شهر یثرب (مدینه)
۱۰۱	داد و ستدهای دوران جاهلیت
۱۰۳	موارد اقتصادی و تولیدات دیگر

۱۰۴	حیات اقتصادی سرزمین سام...
۱۰۵	وضع ملی و اقتصادی سرزمینی ایران...
۱۰۷	وضعیت مالی و اقتصادی اسرائیل و سرزمین...
۱۰۸	مالیات‌های امپراتور سراسر...
۱۱۰	تأثیر و تأثر میل محرر، اسلام...
۱۱۰	حایکده حضرت شن را اسلام...
۱۱۳	دقت: پیامبر پیش از هجرت و دعوت به اسلام...
۱۱۵	وضعیت مسلمانان در مکه پس از هجرت...
۱۱۷	زائنه جهان‌بینی اسلامی: اصول عقاید...
۱۱۸	حوادث مدینه و زیست‌های هجرت...
۱۲۰	بخش چهارم: هجرت و تأسیس حکومت اسلامی
۱۲۱	گام‌های اولیه در مدینه...
۱۲۱	تشکیل امت اسلامی و تدوین قانون اساسی...
۱۲۵	اقتضای موجود در مدینه...
۱۲۶	مشکلات سیاسی-اقتصادی نظام نوین اسلامی...
۱۲۹	برخورد پیامبر(ص) با مشکلات سیاسی...
۱۳۲	حل مشکلات اقتصادی...
۱۳۳	مشارکت در زندگی و تعدیل برآمده و سرری کردن...
۱۳۳	عوامل مهم دیگر در رفع مشکلات اقتصادی...
۱۳۳	جغرافیای اقتصادی جزیرهٔ عرب پس از هجرت...
۱۳۸	سیاست سامیه(ص) و اقتصاد خاکیه بر حزب ذی‌عرب...
۱۳۸	طرق کسب مال...
۱۴۱	حدود تعیین شده بر ازدیاد مال...
۱۴۱	نظارت بر مصرف...
۱۴۲	خلاصه‌ای از اقدامات پیامبر نسبت به امکانات تولید و استعمال در مدینه...
۱۴۴	حقوق اقتصادی در حکومت مدینه...
۱۵۱	حدود تعیین شده برای ازداد مال...
۱۵۳	نظارت بر استفاده از منابع...
۱۵۳	تأسیس بیت‌المال...
۱۵۴	شر و بخش استعمال در بردگی محسوسه...
۱۵۶	نظارت و حسابرسی بر بیت‌المال...
۱۵۶	احمد در مصرف استعمال...
۱۵۷	کسبردگی فعلیه‌های اقتصادی بیت‌المال...
۱۵۸	در مدهای استعمال در صدر اسلام...
۱۵۹	مصرف، وظایف و ویژگی‌های منطقی استعمال...
۱۶۴	دستة حکومت اسلامی و اختار ال...
۱۶۵	مسئولیت دولت اسلامی...
۱۶۶	وظیفه دولت اسلامی در اقتصاد...
۱۷۰	بخش پنجم: بخش عمومی- دولت
۱۷۰	وظایف دولت و بخش عمومی...

۱۷۱	وظایف اقتصادی دولت.....
۱۷۲	برقراری ثبات بازار.....
۱۷۴	عمران و آبادانی.....
۱۷۴	حفظ امنیت اجتماعی و اقتصادی.....
۱۷۵	نظارت بر روند اقتصادی.....
۱۷۶	برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری اقتصادی.....
۱۷۶	تأمین اجتماعی و کفالت اقتصادی.....
۱۷۷	توازن اقتصادی.....
۱۷۷	حفظ استقلال اقتصادی.....
۱۷۸	تأمین رفاه اقتصادی.....
۱۷۸	فعالیت اقتصادی.....
۱۷۸	درآمدهای دولت اسلامی.....
۱۸۰	موارد و مصادیق انفال.....
۱۸۳	اقطاع.....
۱۸۵	اقطاع تملیک.....
۱۸۶	اقطاع استئلال.....
۱۸۶	اقطاع از نظر فقه.....
۱۸۷	اقطاع النبی.....
۱۸۹	اقسام اقطاع.....
۱۸۹	اقطاع یا تقسیم اراضی دولتی.....
۱۹۱	حدود واگذاری اراضی و سرمایه‌های ملی به بخش خصوصی.....
۱۹۲	مفهوم اقتصادی اقطاع.....
۱۹۳	امور اقتصادی باید در دست مردم باشد.....
۱۹۷	منابع یا موارد تعلق خمس.....
۱۹۸	خمس در صدر اسلام.....
۲۰۴	سایر درآمدها.....
۲۰۶	هزینه‌ها و موارد مصرف بیت‌المال.....
۲۱۵	تأمین مسکن.....
۲۱۶	بهداشت، درمان و تغذیه.....
۲۱۹	سیاست‌های مالی در صدر اسلام.....
۲۲۳	سیاست مالی، ابزارها و ویژگی‌های آنها.....
۲۲۵	سیاست‌های مالی در جانب هزینه‌ها.....
۲۲۶	ویژگی‌های مالیات‌های اسلامی.....
۲۲۶	پول، وسیله مبادله در صدر اسلام.....
۲۲۸	ضرب سکه در آغاز اسلام.....
۲۲۸	پول اعتباری در صدر اسلام.....
۲۳۰	ارزش پول.....
۲۳۲	سرعت گردش پول.....
۲۳۳	تقاضای پول.....
۲۳۳	تغییرات حجم پول.....

۲۳۳	تغییرات حجم پول ناشی از فتوحات
۲۳۵	سیاست پولی و ارزی ایران
۲۳۵	سیاست‌های تسوئی
۲۳۸	بفش ششم: بفش خصوصی بازار
۲۳۸	تجارت اساس اقتصاد خرد: عرب پس از اسلام
۲۳۹	موقعیت تجاری مکه پس از اسلام
۲۴۰	مفهوم تجارت در صدر اسلام
۲۴۱	اهمیت تجارت در اسلام
۲۴۱	صنایع‌های تجاری
۲۴۳	آزادی فعالیت‌های تجاری
۲۴۴	اقسام تجارت و مقررات آن پس از ظهور اسلام
۲۴۵	سودهای ناشی از
۲۴۵	بازار
۲۴۶	تشویق تحصیل معاش
۲۴۷	تاثیرگذاری بازار بر جامعه
۲۴۷	نقش بازار در تحولات فرهنگی
۲۴۸	نقش بازار در امور عمومی و انتقال دانستی
۲۴۹	سابقه بازار در جزیره العرب
۲۴۹	مبانی و اصول حاکم بر بازار اسلامی
۲۵۰	اصل کریمت انسانی
۲۵۰	اصل عدالت
۲۵۱	اصل پابندی به تعهدات
۲۵۱	اصل امیختگی نظام مادی با ارزش‌های اخلاقی
۲۵۱	اصل نهی اضرار سود
۲۵۲	سیاست حاکم بر بازار اسلامی
۲۵۳	تعیین محل بازار و نسک احصاف در بازارهای صدر اسلام
۲۵۳	شرایط منعطف و کالا در بازار
۲۵۴	محدودیت‌های تجارت در بازار
۲۵۷	مقارن بر بازار
۲۶۲	زرانی کارکرد ارزی صدر اسلام
۲۶۵	رابطه دولت با بازار
۲۶۷	ساخت و حرد دین بازار
۲۶۸	مقررات دیگر در بازار
۲۷۰	گداسی شده بر بازار
۲۷۰	خوار کرد در بازار و سرافرازی
۲۷۱	سود، حرد و حلافت
۲۷۲	مبانی و مکتب دولت
۲۷۳	حکمران و گنر مریکس
۲۷۵	سود ضرر
۲۷۵	گنر شمس

۲۷۵	قیمت‌گذاری یا جلوگیری از اجحاف.....
۲۷۷	بازرسی برای کشف غش و تقلب.....
۲۷۸	نهی از مخلوط کردن جنس نامرغوب با مرغوب.....
۲۷۹	نظارت بر ذبح حیوانات و مجازات متخلف.....
۲۷۹	مسئولیت و ضرورت مسئول در بازار.....
۲۸۰	مجازات متولی در صورت خیانت.....
۲۸۱	تجارت خارجی و مالیات‌ها.....
۲۸۲	تشویق واردات.....
۲۸۳	تشویق به واردات و صادرات در روایات.....
۲۸۴	منع از احتکار در روایات.....
۲۸۵	نظارت علی(ع) بر بازار.....
۲۸۷	اهمیت پس‌انداز و سرمایه‌گذاری.....
۲۸۸	پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در بیات و روایات.....
۲۹۰	پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در اقتصاد اسلامی.....
۲۹۰	اهداف و انگیزه‌های سرمایه‌گذاری.....
۲۹۱	سرمایه‌گذاری بخش خصوصی.....
۲۹۲	سرمایه‌گذاری بخش دولتی.....
۲۹۲	انجام مشارکت، به‌جای نظام بهره.....
۲۹۴	سرمایه‌گذاری‌های مستقیم دولت اسلامی.....
۲۹۵	نظریه مصرف.....
۲۹۶	انگیزه‌های مصرف.....
۲۹۶	اصول موضوعه مصرف در اسلام.....
۲۹۸	کردارهای اخلاقی.....
۲۹۹	موقوفات و صدقات.....
۳۰۲	نظریه تولید.....
۳۰۳	تشویق به امر تولید.....
۳۰۴	اقسام تولید.....
۳۰۶	ضوابط هدایت‌کننده تولید.....
۳۰۶	عوامل تولید از دیدگاه اسلام.....
۳۰۸	سیره تولیدی امام علی(ع).....
۳۱۰	توسعه اقتصادی.....
۳۱۴	افزایش ثروت و رفاه عمومی.....
۳۱۷	فهرست منابع.....

یکی از نهاد های تاثیر گذار که در مباحث علوم اجتماعی مورد تأیید قرار گرفته و برای حیات بشر ضروری دانسته شده، نهاد اقتصادی است.

بدیهی است که در هر جامعه نهاد فتصادی در قالب یک نظام بروز و ظهور می یابد. یکی از نظام های ضروری برای بشر، نظام اقتصادی است. لذا این امر به دست پیامبر گرامی در قالبی بدیع که تا آن زمان نه تنها در جزیره العرب، بلکه در کشورهای متمدن آن روزگار مثل چین، ساسانی و روم شرقی (بیزانس) سابقه ای نداشت به منصه ظهور گذارده شد.

نظام معیشتی مردم که در قالب تولید، توزیع و مصرف بود، به چند عامل بستگی داشت که پیامبر گرامی آنها را اصلاح و با تاسیس کرد.

از جمله آن عوامل عقاید و فرهنگ و ایدئولوژی جامعه جاهلی بود که پیامبر آن را اصلاح فرمودند. همچنان عوامل دیگری مثل عامل سیاسی و اجتماعی بنیانگذاری شد. بدیهی است این عوامل در بستری اتفاق افتاده که آن بشر تاریخی و جغرافیایی خاص جزیره العرب بوده است.

با توجه به محیط جغرافیایی خاص جزیره طرح نظام اقتصادی نشان افکنده شد که با وجود عوامل طبیعی آن زمان هنوز تازگی خودش را حفظ کرده است.

برای نشان دادن نظام اقتصادی صدر اسلام باید محیط جغرافیایی تاریخی جزیره و به خصوص بلاد عرب را بررسی کرد و نیز به وضع همسایگان شبه جزیره اشاره کرد.

سپس عقاید، فرهنگ و اوضاع سیاسی - اجتماعی آنها را مورد توجه قرار داد و پس از آن وضع اقتصادی مردم آن سامان را، تا حدی که اسلام در افکنده است به خوبی روشن شود.

در اینجا مقصود از نظام اقتصادی صدر اسلام ارائه توصیفی-تاریخی از کارکرد آن نظام است که الگوهای آن براساس رفتار و گفتار پیامبر(ص) و بزرگان اسلام در امور اقتصادی طراحی شده است.

رفتار اقتصادی پیامبر و مبانی اقتصادی موجود در آیات و روایات گنجینه مناسبی برای استخراج قواعد و اصول اقتصاد اسلامی محسوب می‌شوند.

بررسی شرایط اقتصادی حجاز و ممالک اطراف و مقایسه آن با شیوه اقتصادی پیامبر(ص) به عنوان اسوه حسنه ما را در عرصه‌های گوناگون از جمله عرصه اقتصاد مصمم می‌کند تا با عزمی راسخ، از روش اقتصادی آن حضرت، با استفاده از پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیکی و در نظر گرفتن مقتضیات زمان و مکان الگو بگیریم و با کاربردی کردن آن در جهت ترویج حکومت نبوی به عنوان حکومت حق و عدل گام برداریم.

با این وصف باید اذعان کرد که اقتصاد اسلامی یک معرفت اجتماعی و انسانی است و با سایر ابعاد زندگی انسان‌ها مرتبط است و نوعی هماهنگی بین امور مادی؛ اقتصادی با امور معنوی؛ اخروی ایجاد می‌کند.

الگوگیری از نظام اقتصادی بر چهار پایه استوار است:

الف- مبانی فلسفی نظام اقتصادی اسلام که شامل: مباحث خداشناسی، انسان‌شناسی، اصالت فرد و جامعه و رابطه دنیا و آخرت است.

ب- اهداف نظام اقتصادی اسلام که شامل: عدالت اقتصادی- رفاه عمومی، توازن اقتصادی، قدرت اقتصادی، رشد اقتصادی و استقلال اقتصادی است.

ج- مبانی مکتبی نظام اقتصادی که چهارچوب‌های قانونی و خط‌رط‌کالی را بیان کرده و در یک مفهوم کلی به صورت طیفی از مسائل اساسی متبلور است.

د- ساختار نظام اقتصادی صدر اسلام که از جایگاه دولت و حدود اختیارات و منابع مالی دولت و توزیع و تولید و مصرف که توسط بخش خصوصی صورت می‌گیرد، بحث می‌شود.

به طور خلاصه، نظام اقتصادی از یک سو بر پایه عقیدتی و نگرش مکتب نسبت

به ارتباط انسان با خدا، طبیعت، جامعه و جهان خلقت (سرانجام هستی) مربوط می‌شود و از سوی دیگر به یک سلسله پیش فرض‌های ذهنی و عملیاتی از قبیل مالکیت‌ها، آزادی، دولت و مباحث مربوط به تولید و توزیع و مصرف و... ارتباط پیدا می‌کند.

اهمیت و ضرورت نظام

انسان‌ها به‌دلیل ساختمان جسمی و روحی‌شان نیازمندی‌هایی دارند که از عمق وجودشان سرچشمه گرفته و تأمین آن نیازمندی‌ها را ضروری می‌کند. این نیازمندی‌ها که از جهان اطراف باید تهیه و تبدیل شود، انسان‌ها را به تلاش و تکاپو مجبور می‌کند و امید دارد تا برای پاسخ‌گویی به این نیازها اقدام کنند.

بدیهی است که ابتدا صحبت از نوع کالا و میزان تولید است که چه کالایی و به چه میزان باید تولید شوند. تولید کالاهای رقیب به چه میزان می‌تواند باشد. ترکیب و کیفیت کالا چگونه باید باشد. با توجه به منابع موجود و کمیابی آن چه میزان کالا اکنون مورد نیاز است و چه میزان برای سال‌های آینده باید تولید شود؟ و دیگر چگونگی تولید کالا و خدمات است؟ منابع تولیدی کجا و چه مقدار هستند؟ تکنولوژی و ابزار به‌کار گرفته در چه مقیاسی باشد و...؟

سوم اینکه، چه کسانی از این کالا و خدمات بهره ببرند و چگونه این تولید کل بین افراد مختلف توزیع شود؟

با توجه به مسائل فوق ناگزیر همه جوامع روشی را پذیرفته‌اند که با آن عملیات اقتصادی را تنظیم کنند. از اینرو هیچ جامعه‌ای را نمی‌توان یافت که بدون نظام اقتصادی باشد.

مسائل اقتصادی مربوط به تولید، مبادله و توزیع کالا در همه زمان‌ها وجود دارد، چرا که هیچ اجتماعی بدون نظام نمی‌تواند به حیات اجتماعی خود ادامه دهد. پیداست که اندیشه بشری از زمان بسیار دور متوجه بررسی این اعمال حیاتی بوده است.

علاوه بر این انسان موجودی اجتماعی است و با دیگران باید زندگی کند و نیازمند روابط اجتماعی است. با توجه به غرایز خودخواهی، سودجویی و قدرت طلبی انسان‌ها روابط اجتماعی نیز به‌طور طبیعی تضاد منافع را به دنبال خواهد داشت که برای رفع آن، جامعه باید قانونمند باشد.

بخشی از این قوانین، در زمینه فعالیت‌های اقتصادی؛ یعنی تولید و مبادله طرح و وضع می‌شوند، لذا قوانین اقتصادی حول دو محور عمده خواهد بود.

اول: وضع مناسبات انسان با منابع طبیعی و اموال (نظام حاکم بر اموال)

دوم: وضع مناسبات میان انسان‌ها (نظام حاکم بر اشخاص)

در نظام حاکم بر اموال قانون باید مرز مالکیت‌ها و حدود کمی و کیفی آن را روشن کرد.

از مهم‌ترین مسائل نظام حاکم بر روابط اقتصادی افراد جامعه، حدود آزادی اقتصادی و دخالت دولت است. بدین معنا که آیا افراد در انتخاب شغل آزادند؟ آیا آنان می‌توانند هر نوع فعالیتی را که تمایل داشته باشند، گرچه با ارزش‌های اخلاقی، منافع اجتماعی، محیط زیست و... ناسازگار باشد، انجام دهند؟ آیا در تدوین و تنظیم قراردادهای و معاهدات، عناصر اقتصادی آزادند؟ آیا جامعه انسانی، آزادی‌های سه گانه فوق را بی‌هیچ قید و شرطی امضا می‌کند یا آنها را تحت ضابطه و نظارت قرار می‌دهد؟ اینها مهم‌ترین مسائلی‌اند که جامعه باید پاسخگویی آنها باشد.

اینجاست که نیاز جوامع به نظام اقتصادی بیشتر روشن می‌شود.

به دلیل تفاوت قالب‌های جغرافیایی میان مناطق و کشورهای مختلف و تفاوت سطح تکنولوژی در طول زمان و در میان ملل مختلف و نیز از آنجا که اسلام جهت‌دهنده نظام‌های اجتماعی در همه زمان‌ها و مکان‌ها بوده و سعادت بشری را تضمین می‌کند، به جنبه فراگیر نظام اقتصادی که همان جنبه ارزشی باشد توجه بیشتری می‌کرده، چه اینکه تفاوت قالب‌های جغرافیایی خارج از اراده انسان‌ها و تفاوت‌های تکنولوژی به تلاش و اراده انسان‌ها بستگی دارد که جهت آن خلاقیت و ابتکار انسان‌ها در تأمین هرچه بیشتر نیازمندی‌های مادی است.

هر نظام، اهداف و جهت‌گیری مشخصی را دنبال می‌کند، مثلاً هدف اصلی نظام سرمایه‌داری کلاسیک رشد اقتصادی در بلندمدت و افزایش ثروت ملی بیان شده است. اهداف نظام، ریشه در مبانی نظام اقتصادی دارند و براساس آن شکل می‌گیرند. سپس اصول نظام است که براساس مبانی نظام و در جهت تحقق اهداف نظام شکل می‌گیرد. بدین ترتیب، نظام اقتصادی متناسبی به وجود می‌آید، زیرا کیفیت هر جزء نظام در رابطه با اهداف آن نظام مشخص می‌شود. از این جهت، مباحث اصولی نظام اقتصادی؛ یعنی نظام حاکم بر اموال و نظام حاکم بر روابط اقتصادی میان اشخاص، همه با توجه به مبانی و در جهت دستیابی به اهداف نظام شکل می‌گیرند.

ماهیت نظام اقتصادی اسلام

شکی نیست که اسلام دارای جهان‌بینی خاص خود است و براساس همان جهان‌بینی برای انسان و جامعه اهدافی تعیین کرده است. همچنین به‌طور منطقی ثابت شده است که جهان‌بینی خاص، مفاهیم ارزشی و پایداری کلی خاصی را در پی دارد. اسلام بر این حرکت براساس مبانی فلسفی (جهان‌بینی) و ارزش‌های برخاسته از آن راهی را برای رسیدن به اهداف ارائه کرده یا دستیابی به این راه را به عقل و انباه است؟

مطابق آنچه شهید صدر در کتاب اقتصادنا به آن استناد کرده است: مثل این روایت: عن الصادق (ع): ... فیها (الشريعة الاسلامیه) کل ما یحتاج الیه. و لیس من قضیه الاوهی فیها حتی ارش الخدش (اقتصادنا، ج ۱) حکم هیچ چیز در اسلام معطل و رها گذاشته نشده است.

به نظر می‌رسد از طریق فوق به آسانی می‌توان اثبات کرد که اسلام دارای احکام حقوقی و اخلاقی ثابت در همه عرصه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است و به همین دلیل، قواعد کلیه‌ای دارد که روش اسلام را در حل معضلات حیات مشخص می‌کند.

به همین سبب، اسلام دارای نظام اقتصادی به مفهوم خاص خواهد بود. بررسی و ماهیت و ساختار اقتصاد اسلامی.

طبق اصل موضوعه فوق، اسلام در حوزه اقتصادیات نیز دارای احکام اخلاقی و

حقوقی ثابت است و این احکام براساس اصول ثابت و قواعد کلیه‌ای انشا شده‌اند که با واسطه یا بدون واسطه از جهان‌بینی اسلامی استنتاج می‌شود. زیرا اگر چنین نباشد، نمی‌توان ارتباط منطقی روشنی‌بین جهان‌بینی و ارزش‌ها و اهداف این حقوق مالی برقرار کرد و در نتیجه نمی‌توان انسجام دستورهای اسلام را درک و اثبات کرد.

از سوی دیگر، موضوع این حقوق و احکام مالی، رفتارها و روابط مالی انسان است، از اینرو ما می‌توانیم با نگاهی دیگر به احکام فقهی و دستورهای اخلاقی اسلام، الگوهای رفتاری و الگوهای روابط را استخراج کنیم.

بنابراین، نظام منبسط بر مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری و روابط اقتصادی است که در ارتباط با هم با نظامی منطقی براساس مبانی فلسفی و مکتبی و برای دستیابی به اهداف معینی تعریف شده‌اند. برای تبیین دقیق ماهیت اقتصاد اسلامی، لازم است تمامی زمینه‌های مرتبط با آن از قبیل مبانی اعتقادی مبانی اخلاقی، مبانی روش شناختی و ... مورد توجه قرار گیرد.

تحقق بعضی از عناوین این طرح در بخش‌های دیگر مانند: فلسفه، سیاست، فقه و ... قابل بحث است.

لذا تعالیم اسلام در زمینه حیات اقتصادی (سه حوزه تولید، توزیع، مصرف)، مجموعه‌ای هماهنگ از مبانی اعتقادی، اصول و قواعد کلی و دستورالعمل‌های رفتاری را تشکیل می‌دهد که با هماهنگی سایر شاخه‌های تفکر اسلامی مانند: حقوق، سیاست، فرهنگ و ... جامعه آرمانی مبتنی بر قسط و عدل اسلامی را به ارمغان می‌آورد (همان منبع).

طرح نظام اقتصادی

از طرفی، موضوع این حقوق و احکام مالی، رفتارها و روابط مالی انسان است و وضع آنها برای این است که رفتارهای انسان را به سمت اهداف اسلام جهت دهند و روابط مالی را در آن جهت تنظیم کنند.

در این نگاه ما به دنبال پیدا کردن مشخصات الگوهای رفتاری و الگوهای روابط و جایگاه هر یک و ارتباط آنها با یکدیگر و تحلیل چگونگی ساز و کار دستیابی به اهداف هستیم. این همان چیزی است که در این طرح آن را نظام می‌نامیم. به عبارت دیگر نظام، مشتمل بر مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری و روابط اقتصادی است که در ارتباط با هم با نظامی منطقی براساس مبانی فلسفی و مکتبی و برای دستیابی به اهداف معینی تعریف شده‌اند.

بر اساس آنچه گذشت نتیجه می‌گیریم که جهان‌بینی اسلامی، اهداف و ارزش‌ها را تولید می‌کند و براساس آنها قواعد اساسی که نشانگر روش اسلام در دستیابی به اهداف است وضع می‌کند و این قواعد، زیربنای الگوهای رفتاری و الگوهای روابط قرار می‌گیرد که با احکام حقوقی و اخلاقی تبیین شده‌اند.

این زنجیره از جهان‌بینی با احکام ثابت در حوزه اقتصاد، ارائه‌دهنده طرح نظری نظام اقتصادی اسلام با همه اجزا و اهداف و مبانی آنند و وابسته به زمان و مکان خاصی نیستند. زیرا همه با واسطه یا بدون واسطه از جهان‌بینی اسلام نشأت می‌گیرند و جهان‌بینی اسلام، امری ثابت و غیرمتغیر در طول زمان است.

آنچه برای هر عصر و هر وضع باقی می‌ماند، تطبیق این طرح نظری با خارج به تناسب شرایط است.

روش کشف ماهیت اقتصاد اسلامی

یکی از منطقی‌ترین روش‌ها برای پی بردن به ماهیت اقتصاد اسلامی بررسی آیات و روایات یا همان نصوص اقتصادی و ضابطه‌بندی آنها است.

نصوص اقتصادی به آن دسته از آیات و روایات اطلاق می‌شود که درباره رفتارها و روابط اقتصادی مردم با یکدیگر و مردم با دولت در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف و با مبانی بینشی و ارزشی رفتارها و روابط مزبور باشد. ضابطه‌بندی نصوص نیز باید با توجه به پرسش‌هایی که با آن مواجهیم و نوع قضایی که در دانش اقتصاد به مفهوم عام آن مطرح است، انجام شود.

با عنایت به نوع قضایا برای طبقه‌بندی نصوص متوجه می‌شویم که برخی مقوله‌ها از سنخ جهان‌بینی و برخی اخلاقی، برخی حقوقی و برخی از سنخ مقولات علوم تجربی‌اند.

بر این اساس نصوص اقتصادی را به چهار دسته تقسیم می‌کنیم.

۱. نصوص اعتقادی و فلسفی: آیات و روایاتی که بر جهان‌بینی و معرفت‌شناسی ویژه‌ای دلالت دارند؛ زیربنای بینشی و رفتارها و روابط اقتصادی را بیان می‌کند.

۲. نصوص ارزشی و اخلاقی: بر ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها و باید و نبایدهای اخلاقی در حوزه روابط اقتصادی دلالت دارند و دارای ضمانت اجرای دولتی نیستند.

۳. نصوص حقوقی: قوانین و احکام حقوقی را بیان می‌کنند و دارای ضمانت اجرای دولتی‌اند.

۴. نصوص علمی: بیان‌کننده یک رابطه علی و معلولی بین پدیده‌های خارجی‌اند و به صورت شرطی «اگر الف ... آنگاه ب ...» بیان می‌شود (فلسفه علم اقتصاد).

مجموعه این نصوص، جهان‌بینی حاکم بر نظام اقتصادی اسلامی را بیان می‌کنند. بر این اساس می‌توان گفت اسلام دارای فلسفه نظام اقتصادی ویژه‌ای است که با فلسفه نظام اقتصادی دیگر متفاوت است و این مبانی در رفتارها و روابط اقتصادی مردم و نیز در تعریف جایگاه و نقش دولت در اقتصاد و کیفیت ساماندهی نظام اقتصادی و ... مؤثر است.

در نتیجه روش کشف، اجتهاد و سیر از روبنا به زیربنا است.